

Kur'an Meallerinde Göz Ardı Edilen Bir Yerel Motif: Tâhâ 20/102 Âyeti Örneği

Hasan Nas

 0000-0001-6879-5389

hasannas29@hotmail.com

Dr.

İstanbul Recep Tayyip Erdoğan
Anadolu İmam Hatip Lisesi

İstanbul, Türkiye

ROR : 00jga9g46

Öz

Allah'ın insanlığa son hitabı olan Kur'ân-ı Kerîm'in ilk muhatabı Arap toplumu olduğu için Kur'an onların dillerinde, Arapça nazil olmuştur. Kelâmullah'ın Arapça olması, onun Arap kültürü ve dil yapısına uygun bir mahiyet taşıdığını gösterir. Kur'an, ilk muhatablarına 'apaçık Arapça bir lisan'la seslenirken, onların kültürlerini ve dünya görüşlerini dikkate alarak evrensel mesajlarını iletir. Bütün diller, o dil üzerinden konuşup anlaşılan milletlerin dünya görüşlerini ve yaşam tarzlarını bünyesinde barındırmaktadır. Bu yüzden Kur'an'ı Allah'ın muradına uygun olarak anlayabilmek için onda yer alan anlatımları, imgeleri ve tasvirleri öncelikle ilk muhatabların muhayyilesi ve zihniyeti çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Renkler de dilin ve toplumsal kültürün bir parçasıdır. Bu nedenle, Kur'an'da renklerle verilen mesajları anlamak için o toplumun renklere yüklediği anlam dikkate alınmalıdır. Kur'an'da inkârcıların/mücrimlerin ahiretteki dehşetli halleri birçok yerde ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir. Bunlardan biri ve konumuz olan Tâhâ sûresi 102. âyette de onların mahşer meydanındaki perişanlıkları ve içinde bulundukları korkunç halleri yansıtılmaktadır: “Sura üfleneceği gün biz o günahkârları gözleri gömgök vaziyette/mavi gözlü olarak haşredeceğiz.” Bu âyette Allah'ın, cehennemlikleri tasvir ederken, onları “gök gözlü/mavi gözlü” anlamına gelen *zürkan* kelimesi üzerinden betimlemesi dikkat çekicidir. Kur'an'da sadece burada geçen ve “mavi” anlamına gelen *zürkan* kelimesi ile Arapların nefret ettiği, uğursuz saydığı ve ayıpladığı bir göz rengi olan *mavi göz* figürü kullanılmış olmaktadır. O dönem Arap toplumunun mavi renge yüklediği olumsuz anlamı yansıtan Kur'an'daki bu ifadenin Câhiliye şiirlerinde, hadislerde ve Arap edebiyatında da benzer anlamda kullanıldığı görülmektedir. Cahiliye dönemi şiirlerinden birinde, korkunç görünümlü hayalî bir yaratık olan gulyabani bu şekilde mavi gözlü olarak tasvir edilmektedir. Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerde de kabirde görevli meleklerin siyah tenli ve mavi gözlü oldukları bildirilmekte ve mavi gözlü bir münafığın “şeytan gözlü” olarak betimlendiği görülmektedir. Arap edebiyatına dair ilk döneme ait bazı eserlerde de Arapların adi, alçak ve aşağılık gördükleri kimseleri mavi gözlü olarak tasvir ettikleri anlaşılmaktadır. Arapça lügatlerde, Kur'an sözlüklerinde ve bazı tefsirlerde Tâhâ sûresi 102. âyette geçen *zürkan* kelimesi izah edilirken Kur'an'ın ilk muhatablarının algılarının dikkate alınmadığı görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla onlar inkârcıların durumunu tasvir eden bu âyeti,

onların içinde bulundukları dehşeti betimleyen diğer âyetler ışığında anlamaya çalışmışlardır. Bu sebeple *zürkan* kelimesini umumiyetle “kör olarak, aşırı susamış ve simsiyah kesilmiş halde ve şiddetli korkudan dolayı bakışların donuklaşması ve gövermesi” şeklinde izah etmişlerdir. Nitekim Kur'an'da farklı yerlerde cehennemliklerin mahşer alanındaki acıklı halleri bu şekillerde tasvir edilmektedir. Bu izah şekli, ilgili âyette geçen *zürkan* kelimesinin dolaylı bir açıklaması olarak değerlendirilebilir. Çünkü kelimeye öncelikli olarak bu anlam verilmesi halinde kelimenin kökünde bulunan “gök gözlü, mavi gözlü” anlamında mündemiç olan yerel motif kaybolacaktır. Klasik ve modern birçok tefsirde ise Tâhâ sûresi 102. âyet açıklanırken Kur'an'ın ilk muhataplarının mavi renk ve mavi gözle ilgili algılarına dikkat çekilmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsirde ilk olarak Zemahşerî ile başlayan bu izah şekli sonraki birçok tefsirde de karşılık bulmuştur. Günahkârların mahşer meydanındaki durumlarını betimleyen bu âyette *zürkan* kelimesiyle onların yüzlerindeki derin üzüntü ve dehşet, *mavi göz* motifi üzerinden böylece etkili bir şekilde yansıtılmış olmaktadır. Gerek mücrimlerin içinde bulundukları korkunç durumdan gerekse ilk muhatapların mavi renkle ilgili algılarından dolayı, her ne sebeple olursa olsun, ilahî kelam onların bu muhayyilelerini dikkate alarak cehennemliklerin mahşer alanındaki trajik hallerini bu şekilde zihinlere yaklaştırmaktadır. Klasik ve modern birçok eserde âyetteki bu inceliğe dikkat çekilmekle birlikte ülkemizdeki belli başlı meallerin hiç birinde bu yönde bir vurguda bulunulmadığı ve bu yerel motifin tamamen göz ardı edildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Nas-Olgü ilişkisi, Arabîlik, Mavi Göz, Uğursuzluk

Atıf Bilgisi

Nas, Hasan. “Kur'an Meallerinde Göz Ardı Edilen Bir Yerel Motif: Tâhâ 20/102 Âyeti Örneği”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2025), 57-77. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.1.03>

Geliş Tarihi	16.01.2025
Kabul Tarihi	01.03.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışma CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Local Pattern That Is Ignored in Quran Translations: The Example of Verse 102 Of Surah Taha

Hasan Nas

Dr.

0000-0001-6879-5389

İstanbul Recep Tayyip Erdoğan
Anadolu İmam Hatip Lisesi

ROR 00jga9g46

hasannas29@hotmail.com

İstanbul, Türkiye

Abstract

Since the addressee of the Holy Qur’ān, which is the last address of Allah to the humankind, is the Arab society, the Holy Qur’ān was revealed in their language, in Arabic. The fact that the words of Allah is in Arabic means that it also has an Arabian nature to it. While the Qur’ān addresses its first addressees in a 'clear Arabic language', it conveys its universal messages by taking into account their cultures and worldviews. Every language contains the worldview and lifestyle of the nations who speak it. That’s why in order to understand the Qur’ān in accordance with Allah’s will, it is necessary to evaluate the expressions, images and descriptions in it within the framework of the imagination and mentality of the first addressees. And since colors constitute a part of language and the societal culture, one needs to consider the meaning the society gives to colors in order to identify the messages the Qur’ān wants to get across with colors. The frightful situation of the deniers is depicted in detail in many places in the Qur’ān. As an example, their misery on the Day of Judgement and the terrifying situation they are in is reflected in Surah Taha, verse 102, which is our topic: “*The Day the Horn will be blown. And We will gather the criminals, that Day, blue-eyed.*” It is striking that when Allah depicts those who will go to Hell in this verse, He depicts them using the word “*zurqan*”, meaning “sky-eyed/blue-eyed”. With the word “*zurqan*”, which means “blue” and is used only in this verse in the Qur’ān, the image of *blue eyes* is used as the eye color that the Arabs hate the most, think as an ill omen, and condemn. This statement in the Qur’ān that reflects the negative connotation that the Arab society at the time attributed to the color blue can be seen with similar meanings in Jahiliyyah poems, in hadiths, and in the Arab literature. In one of the poems from the Jahiliyyah period, the terrifying imaginary creature Gulyabani is depicted with such blue eyes. In the narrations from Prophet Muhammad (pbuh), it is reported that the angels responsible for the questioning in the grave are black skinned and blue-eyed, and a blue-eyed hypocrite is called “devil-eyed” in these narrations. In some works of the early period Arab literature, it is understood that Arabs depict mean, vile, and wicked people with blue eyes. In Arabic dictionaries, Qur’ān dictionaries, and in some tafsirs, it can be seen that the first addressees of the Qur’ān are not taken into consideration while explaining the word *zurqan* in the verse 102 of Surah Taha. Apparently, they tried to understand this verse that depicts the situation of the deniers in the light of other verses that explain the horror the deniers are in. This is why they generally explained the word *zurqan* as “blinded, parched, having turned pitch

black and the eyes becoming glassy and blue because of violent fear”. Thus, the pathetic situation of those who are to go to hell on the Judgement Day are portrayed as such. In our opinion, this way of explanation can only be an indirect explanation of the word *zurqan* in the corresponding verse. This is because in the case of understanding this word primarily as such, then the local pattern inherent within the “sky-eyed, blue-eyed” meaning of the root word will be lost. In many classic and modern tafseers, while explaining verse 102 of Surah Taha, attention is drawn to the perceptions of the first addressees of the Qur’ān regarding the color blue and blue eyes. As far as we could identify, this way of explanation that started with al-Zamakhshari exists in many other tafseers that came after it. In this verse that portrays the situation of the sinners on the Day of Judgement effectively reflects the deep sadness and horror on their faces through the imagery of *blue eyes* using the word *zurqan*. Whether because of the frightful situation of the culprits or because of its addressees’ perception of the color blue, whatever the reason, the holy words of Allah familiarizes the minds with the tragic situation of those who are to go to Hell while taking these perceptions into consideration. It is seen that in many classic and modern works this subtlety in the verse is pointed out while none of the main Qur’ān translations in our country emphasizes it and this local pattern is completely ignored.

Keywords

Tafsīr, Nas-Phenomenon Relationship, Arabian, Blue Eyes, Ill Omens

Citation

Nas, Hasan. “A Local Pattern That Is Ignored in Quran Translations: The Example of Verse 102 Of Surah Taha”. *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 11/1 (June 2025), 57-77. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.1.03>

Date of Submission	16.01.2025
Date of Acceptance	01.03.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Approval is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	No external funding was used to support this research. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Kur'an-ı Kerîm'de bildirildiği üzere son ilâhî hitap olan Kur'an, "apaçık Arapça bir lisan ile"¹ insanlığa ulaşmıştır. Kur'an'ın Arap dilinde nazil olması, onun aynı zamanda "Arabî"² bir nitelik arz etmesi anlamına gelmektedir. Bu, Kur'an'ın, ilk muhatapları olan Arap toplumunun düşünce yapısını, ihtiyaçlarını ve kültürünü dikkate alarak onlara hitap etmesi demektir. Böylece bu kültür havzası vasıta kılınmak suretiyle evrensel mesaj onlar üzerinden bütün insanlara ulaştırılmış olmaktadır.³ Tabii olarak bir dil, o dili konuşan ve geliştiren toplumun kültürel öğelerini, özelliklerini, genel kabullerini ve imgelerini bünyesinde barındırır.⁴ Bu sebeple murâd-ı ilâhîyi tespit için onda yer alan anlatımları, tasvirleri, figürleri öncelikle o dönem Arap toplumunun dili ve muhayyilesi ekseninde anlamaya çalışmak icap etmektedir. Dil dediğimiz olgu sadece gramere dayalı bir sistem olmayıp bünyesinde birçok unsuru barındırmaktadır. İnsanların renklere yüklediği anlamlar ve bu anlamların oluşturduğu kültür, dildeki ifadelerin önemli bir parçasıdır. Bu kapsamda konumuzla ilgili olarak Kur'an'ın, tabii olarak, Arapların renklere yüklediği anlamı dikkate aldığını ve bunu mesajını iletirken bir motif olarak kullandığını göz önünde bulundurmamak önemlidir.⁵

Tâhâ sûresi 102. âyetinde mücrimlerin/inkârcıların kıyamet sonrası hesap sorulmak üzere toplandıkları mahşer alanında yaşadıkları dehşet ve perişanlıkları tasvir edilmektedir:

يَوْمَ يَنْفَخُ فِي الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا

"Sura üfleneceği gün biz o günahkârları gözleri gömgök vaziyette/mavi gözlü olarak haşredeceğiz." Konumuz açısından önemli olan ve bu âyetinde dikkati çeken husus ise onların içinde bulundukları kötü hali betimlemek için kullanılan "zürkan/zürqâ" kelimesidir. Zira Kur'an'da yalnızca bu âyetinde geçen ve "gök gözlü/mavi gözlü" anlamına gelen bu kelime ile aynı zamanda Arapların uğursuzluk alameti saydıkları, ayıpladıkları, en çok nefret ettikleri ve düşmanı sembolize eden "mavi renk" figürü kullanılmış olmaktadır. Kur'an'ın ilk muhatap kitlesi olan Arapların kültürlerinin ve renk telakkilerinin bariz bir şekilde yansıtıldığı bu ifade, onların algılarının göz ardı edilmesi halinde dikkatlerden kaçacak ve âyetin vermek istediği mesaj hedefine ulaşamayacaktır.

¹ en-Nahl 16/103; eş-Şuarâ 26/195; el-Ahkâf 46/12.

² Yûsuf 12/2; er-Ra'd 13/37; Tâhâ 20/113; ez-Zümer 39/28; Fussilet 41/3; eş-Şûrâ 42/7; ez-Zuhruf 43/3.

³ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 3/295.

⁴ Mehmet Erdoğan, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 175.

⁵ Soner Gündüzöz, "Kur'an'da Renklerin Büyülü Gücü -Semiotik Bir İnceleme-", *EKEV Akademik Dergisi* 7/16 (2003), 84.

Kur'an'da, hadis-i şeriflerde ve Câhiliye dönemi şiirlerinde renk algısına dair bazı bilimsel çalışmalar⁶ yapılmış olmakla birlikte konumuzu teşkil eden Tâhâ sûresi 102. âyet, müstakil olarak inceleme konusu yapılmamıştır. Ayrıca araştırmada yer verileceği üzere klasik ve modern birçok tefsirde ve farklı eserlerde ilgili âyetteki yerel motife vurgu yapılmış olsa da belli başlı Türkçe Kur'an meallerinde bu ayrıntı göz ardı edilmiştir. Günümüzde tedavülde bulunan meallerde bu âyetten geçen yerel motifin göz ardı edilmesi ve meselenin bu yönüne hiç temas edilmemesi de konu üzerinde durmayı gerekli kılmaktadır. Bu araştırma ve benzeri çalışmalar Kur'an'ın indiği ortamın daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ve gelecekteki meal çalışmalarının niteliğini artıracaktır. Bu münasebetle makalede ahiret ahvaline dair ilgili âyetten geçen *zürkan* kelimesi nas-olgu ilişkisi çerçevesinde incelenecek ve o dönem Araplarının zihin dünyalarında ve Kur'an'da bu kelimenin neye tekabül ettiği hususu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerim belli bir tarihte, belli bir coğrafyada, belli bir topluma nazil olmuştur. Bu özel durumdan dolayı bir âyeti yahut Kur'an'da yer alan bir ifadeyi doğru anlamak için öncelikle bağlamına vakıf olmak ve o dönemin şartlarını göz önünde bulundurmak gerekir.⁷ Çünkü Allah Teâlâ muhataplarına mesajlarını onların ifade biçimlerini kullanarak ve aynı zamanda o kültür havzası ve dünya görüşü içerisinde kalarak bildirmektedir. Bu da dil tahlilleri ve kelime bilgisinin yanı sıra Mekke toplumu kültürünün de dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır.⁸

1. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada sosyal bilimler araştırma yöntemlerinden biri olan nitel araştırma yöntemi kullanılacaktır. Ayrıca gerekli verilerin elde edilmesinde nitel araştırma yönteminin bir birimi olan döküman incelemesi yönteminden yararlanılacaktır. Bu şekilde elde edilecek veriler içerik analizi yöntemiyle tanımlanarak değerlendirilecektir. Araştırmada öncelikle *zürkan* kelimesiyle verilme istenen mesajın anlaşılabilmesi için ilgili literatürdeki belli

⁶ Beşir Çelik, *Kur'an-ı Kerimdeki Renkler ve Renk İfâde Eden Kelimelerin Tahlili* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Gündüzöz, "Kur'an'da Renklerin Büyüklüğü", 71-84; Abdülmecit Okcu, "Kur'an'da Renkler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007), 12 7-163; Hüseyin Akyüz, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Renklerin Dili", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 373-397.; Zeynep Sevd Akdoğan Anou, *Arap Dili'nde Renkler: Dilbilimsel Bir İnceleme* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Hasan Selim Kiroğlu, "Arapçanın Söz Varlığında Renk", *Eskiye* 41 (2020), 757-774.

⁷ Zeki Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, ed. Mevlüt Güngör (İstanbul: İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2011), 27.

⁸ Necmettin Gökkır, "Mekke Toplumu Sosyo-Kültürel Yapısını Kur'an Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*. ed. Mevlüt Güngör (İstanbul: İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2011), 407-408.

başlı eserler üzerinden Kur'an'ın nazil olduğu vasatta Arapların bu kelimeye ve mavi renge yükledikleri anlam üzerinde durulacak ve bu renkle ilgili örnek kullanımlara yer verilecektir. Akabinde *zürkan* kelimesinin ilk dönemlerden itibaren öne çıkan ve kendilerinden en çok yararlanan lügatlerde, Kur'an sözlüklerinde ve tefsirlerde nasıl yorumlandığı tespit edilecektir. Ardından da günümüzdeki belli başlı Türkçe Kur'an meallerinde Tâhâ sûresi 102. âyete verilen anlamlar incelenerek, âyette göz ardı edilen yerel motif ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. Kur'an'ın İlk Muhataplarının Mavi Renk Algısı

Renkler, toplumların yaşamında kültürel farklılıklara bağlı olarak değişik şekillerde algılanmıştır. Bazı milletler, özellikle belli renkleri tercih ederek öne çıkarmış ve bu renkleri günlük yaşamlarında sıkça kullanmışlardır. Edebî eserler veren yazar ve şairler, çalışmalarında çeşitli unsurları motif olarak kullanmış, renkleri de kültürel bağlamda yerel bir motif olarak değerlendirmişlerdir.⁹ Diğer toplumlar gibi Araplar da renkleri kendi medeniyet tasavvurları çerçevesinde farklı algılamış ve bazı renkleri öne çıkarırken bazılarını ise nadiren kullanmışlardır. Örneğin Arapçada siyah renk (أسود) bütün renklerin temeli kabul edilmiş ve bu yüzden siyah (أسود) kelimesinin efendi (سيد) kelimesiyle aynı kökten türediği kanaati hâkim olmuştur.¹⁰

Mavi renk, o dönem Arapları nezdinde en olumsuz renklerden biri telakki edilmiştir. Afrikalılarda düşmanı niteleyen bir renk olarak “beyaz adam” tabirinin kullanılması gibi Araplarda da mavi gözlü Rumlar zorlu bir düşman olarak görüldüğü için mavi renk olumsuz çağrışımlara sahipti.¹¹ Bu yüzden olsa gerektir ki mavi renk diğerleri kadar benimsenmemiş ve bu durum dillerine de yansımıştır.¹² Nitekim Cahiliye şiirlerinde mavi, en az yer verilen renklerden biri olmuştur.¹³ Bu kullanımlardan birinde Cahiliye dönemi muallaka şairlerinden Antere b. Şeddâd (ö. 614), şiirinin bir bölümünde korkunç görünümlü hayalî bir yaratık olan gulyabaniyi mavi gözlü ve siyah yüzlü olarak tasvir etmiştir:

والعول بين يدي يخفى قرنا

ويعود يظهر مثل ضوء المشعل

بنواظر زرق وجه أسود

وأظافر يشبهن حد المنجل

⁹ Çelik, *Kur'an-ı Kerimdeki Renkler*, 9.

¹⁰ Kiroğlu, “Arapçanın Söz Varlığında Renk”, 761.

¹¹ Akdoğan Anou, *Arap Dili'nde Renkler*, 51. Ayrıca bk. Soner Gündüzöz, “Renk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/571.

¹² Akdoğan Anou, *Arap Dili'nde Renkler*, 50.

¹³ Kiroğlu, “Arapçanın Söz Varlığında Renk”, 763.

Önümdeki gulyabani bazen saklanır, bazen de meşalenin ışığı gibi dönüyor görünür.

Mavi gözle ve siyah bir yüzle, tırnakları da tırpanın ucuna benzer.¹⁴

Büyük Arap edebiyatçılarından Câhiz (ö. 255/869) Arapların renk algılarını ele alırken, mavi renk bahsinde mavi gözlü olmanın onlar tarafından bir uğursuzluk alameti olarak telakki edildiği bilgisini aktarmakta,¹⁵ ayrıca Arapların değersiz ve aşağı gördükleri kimseleri mavi gözlü olarak betimlediklerine dair bir şiir nakletmektedir.¹⁶ Bu beyit İbn Kuteybe (ö. 276/889) ile Mâverdî (ö. 450/1058) tarafından da aktarılmaktadır:¹⁷

لقد زرقت عينك يا ابن مكعب

كما كلَّ ضيبيَّ من اللوم أزرق

Şüphe yok ki gözlerin mavileşti ya İbn Mûka'ber.

Alçaklıktan dolayı kinle bakan herkesin gözlerinin mavi olması gibi.

Ebû Hilâl el-Askerî (ö. yk. 400/1009) de Arapların, “(هو أزرق العين) O mavi gözlüdür” ifadesini düşman için darb-ı mesel olarak kullandıklarını bildirmektedir. Zira Araplar için bu tabir aynı zamanda siyah tenli ve kızıl bıyıklı olan düşmanı ifade etmektedir.¹⁸

Arap zevkine göre tercih edilen göz rengi siyahtır ve bu yüzden onlar aşk şiirlerinde iri ve siyah gözlü kadınları öne çıkarmışlardır.¹⁹ Nitekim Araplar tarafından iri ve siyah gözler beğenildiği için Kur'an'da cennet nimetlerinden biri olarak bahsedilen huriler de bu özelliklerle tasvir edilmiştir.²⁰ Ayrıca onların mavi gözle ilgili olumsuz yargılarının bir nedeni de bu göz renginin alışılmadık olması ve genellikle Arap olmayan kimselerle ilişkilendirilmesidir. Hz. Ömer'in, Muğîre b. Şu'be'nin Fârisî bir kölesi olan Ebû Lü'lüe tarafından hançerlenerek şehit edilmesi üzerine söylendiği ifade edilen bir şiirde “mavi göz (أزرق العين)” tabirinin Acemler için kullanıldığı görülmektedir:²¹

وما كنت أحمشي أن تكون وفاته

¹⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu divâni 'Antere* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1412/1992), 137.

¹⁵ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-Ḥayevân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 5/177.

¹⁶ Câhiz, *Kitâbü'l-Ḥayevân*, 5/178.

¹⁷ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *'Uyûnu'l-aḥbâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 2/234; Ebû'l-Hasen el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî (en-Nüketü ve'l-uyûn)*, thk. Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/424-425.

¹⁸ Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü'l-em âl* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 2/369-370.

¹⁹ Emrah Dindi, *Kur'an'ın Kültürel Antropolojisi Ahiret Anlatımları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 131.

²⁰ ed-Duhân 44/54; et-Tûr 52/20.

²¹ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423), 3/236.

بكنى سيني أزرق العين مطرق

Ben, onun vefatının alçak bir Acem'in kaplan (cüretkâr) pençeleriyle olacağını hiç ummazdım.

O dönemki Arap toplumunun mavi gözle ilgili olumsuz yaklaşımlarının Hz. Peygamberin sözlerine de yansıdığı görülmektedir. Hadislerde kabirde görevli meleklerin göz renklerinin mavi olduğunun bildirilmesi ve mavinin özellikle şeytanın göz rengi olarak zikredilmesi dikkat çekicidir.²² Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber kabirde vazifeli meleklerin siyah tenli ve mavi gözlü olduklarını bildirmiştir: “Sizden biriniz veya ölü kabre konulunca siyah tenli, mavi gözlü iki melek ona gelir. Onlardan birine Münker, diğerine Nekîr denilir...”²³ Abdullah b. Abbas'tan (ö. 68/687-688) gelen rivayette ise Hz. Peygamber ashabıyla otururken, onlara: “Şimdi yanınıza şeytan gözlü birisi gelecek.” buyurmuş ve akabinde münafıklardan mavi gözlü bir adam yanlarına gelerek Hz. Peygamberle konuşmaya başlamıştır.²⁴ Başka bir rivayette de mavi renk Hz. Sâlih'in devesini boğazlayan kimsenin göz rengi olarak geçmektedir.²⁵

Tâceddîn es-Sübkî'nin (ö. 771/1370), İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) biyografisine dair yazdığı eserinde, onun Mısır'daki talebelerinden Harmele b. Yahyâ'dan (ö. 243/858) naklettiği ifadeler de o dönemdeki algıyı yansıtmaları bakımından ilginçtir: “Şâfiî'den işittim, o şöyle diyordu: “Eğer köse birini görürsen ondan sakın. Mavi gözlü hiç kimseden bir hayır görmedim.”²⁶ İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) aktardığı ve diğer birçok eserde de nakledilen, İmam Şâfiî ile talebesi Ebû Muhammed er-Rebî b. Süleymân (ö. 256/870) arasında geçen bir diyalog da yine bu minvaldedir: “Şâfiî için bir dinara güzel koku satın aldım. Bana kimden satın aldığımı sordu, ben de ‘şu kumral tenli, mavi gözlü kimseden satın aldım’ dedim. O da bunun üzerine ‘kumral tenli, mavi gözlü öyle mi, o halde onu kendisine geri ver’ dedi.”²⁷ Eğer rivayetler doğruysa İmam Şâfiî'nin bu diyaloglarda

²² Akyüz, “Hz. Peygamber'in Hadislerinde Renklerin Dili”, 393.

²³ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Mısır: Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), “Cenâiz”, 1071.

²⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1416/1995), 2/544. Benzer iki anlatım için bk. 3/99, 3/396. Ayrıca bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423), 5/138; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1422/2001), 11/571, 22/489. Hz. Peygamber'in mavi gözü ve diğer bazı Arabî imajları yansıtan sözleri için bk. Erdoğan, *Vahiy-Akil Dengesi Açısından Sünnet*, 182-184.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/64. Ayrıca kıssanın geniş anlatımı için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/291-292.

²⁶ Ebû Nasr Tâceddîn es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv (y.y.: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1413), 2/129.

²⁷ İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *Âdâbü's-Şâfi'i ve menâkıbuha* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 97. Ayrıca bk. Ebû Nuaym Ahmed el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ* (Mısır:

kastettiği insanların Arap olmayan yabancı kimseler olduklarını ve bu kanaatlerin aynı zamanda onun bireysel tecrübelerinden edindiği izlenimleri yansıttığını düşünmek mümkündür.

Kur'an'ın mesajını daha etkili bir şekilde iletmek için muhataplarının kültürel algılarını dikkate alması tabii bir durum olarak görülmelidir. İlâhî mesaj, tüm zaman ve mekânlara hitap etmekle birlikte ilk muhatap kitlesini de ihmal etmemiştir. Ancak buradan hareketle ilk muhataplara özgü yerel bir figürü sanki evrensel bir realiteymiş gibi değerlendirmek ve mavi gözlü olmayı bir kusur olarak görmek, hatalı bir yaklaşım olacaktır. Nitekim Kur'an'da zikredilen cennet nimetlerinden bir çoğunun da Arap toplumunun arzu ve hevesleriyle uyumlu olduğu görülmektedir. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi onlar iri ve siyah gözlü kadınlardan hoşlandıkları için cennetteki huriler de bu şekilde tasvir edilmiştir. Bu bağlamda siyah gözlü, mavi gözlü ya da farklı bir yaratılışa olmak, ancak Allah'ın yaratma sanatını ve kudretini gösteren bir âyet olarak telakki edilmelidir. Bunun ötesine geçmek ve dil, ırk, renk, cinsiyet gibi yaratılış farklılıklarını bir erdem ya da bir kusur olarak yorumlamak hatalı olacaktır.²⁸

3. Arapça Sözlüklerde ve Tefsirlerde “Zürkan” Kelimesine Verilen Anlam

Klasik sözlüklerde Tâhâ sûresi 102. âyette geçen *zürkan* kelimesine anlam verilirken Arapların mavi göze dair kültürel algılarının dikkate alınmadığı görülmektedir Halil b. Ahmed (ö. 175/791), burada mavi gözden kastın “kör olma, görememe” anlamında olduğunu söylerken,²⁹ Ezherî (ö. 370/980), kelimeyi “kör olma, aşırı susuzluktan gözün siyahlığının maviye dönmesi, gövermesi (göğermesi)” olarak açıklamaktadır.³⁰ Râgıb el-İsfahânî (ö. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği), “zürkatün” kelimesinin “beyaz ile siyah arasındaki ara renkler” anlamına geldiğini belirttikten sonra âyette geçen ifadenin “kör olmak” manasına geldiğini ifade etmektedir.³¹ İbn Manzûr (ö. 711/1311) ise kelimeye “aşırı susuzluktan gözün siyahlığının maviye dönmesi, kör olmak, istediğine ulaşamayan

Matbaatü's-Saâde, 1394/1974), 9/139; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu dâris-se'âde ve menşûru velâyeti'l-ilmî ve'l-idâre*, thk. Abdurrahmân b. Hasan b. Kâid (Riyâd: Dâru Atâati'l-ilm-Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1440/2019), 3/449.

²⁸ Bk. er-Rûm 30/22; el-Hucurât 49/13.

²⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdulhamîd el-Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), “zrk”, 2/180.

³⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed Abdunnaîm Hafâcî-Mahmûd Ferec Ukde (Kahire: Dâru'l-Mısıriyye, ts.), “zrk”, 8/428/429.

³¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem; Beyrut, Dârü's-Şamiyye, 1412), “zrk”, 379.

kimsenin ümitsizliği” gibi anlamlar yüklerken,³² Fîrûzâbâdî de (ö. 817/1415) benzer açıklamalarda bulunmaktadır.³³

Arapça lügatlerde *zürkan* kelimesine verilen bu anlamların Kur’an sözlükleri ve bazı klasik tefsirlerde de benzer şekilde yer aldığı görülmektedir. Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) tefsirinde bu kelimeyi “gözleri gövermiş halde”³⁴ şeklinde izah ederken Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), kelimeye “yüzleri simsiyah kesilmiş, dişleri sırttır halde”³⁵ anlamını vermektedir. Ferrâ (ö. 207/822), Taberî (ö. 310/923) ile Zeccâc (ö. 311/923) ise *zürkan* kelimesini “şiddetli susuzluk hali ve kör olma” şeklinde açıklamışlardır.³⁶ Mâverdî, kelimeyi “kör, susamış, mavi gözlü ve siyah yüzlü olarak çirkinleşmiş, akabinde hüsrânın geldiği yalancı ve korkudan bakışları donuklaşmış” şeklinde tefsir eder.”³⁷ olarak tefsir etmektedir. İbn Kesîr (ö. 774/1373), *zürkan* kelimesini “içinde bulundukları dehşet hali ve şiddetli korkudan dolayı gözlerin gövermesi”³⁸ olarak izah etmektedir. Buna göre kırmızı renkte olan kan, vücutta oksijenin azalması nedeniyle maviye dönmeye başlar ve bu da onların gözlerinde göverme olarak tezahür eder. Mahşer meydanında günahkârların acıklı durumunu tasvir eden bu ifadeyle onların yaşadıkları dehşet hali böylece yansıtılmış olmaktadır.³⁹

Görüldüğü üzere, hem Arapça sözlüklerde hem de Kur’an sözlükleri ve bahsi geçen tefsirlerde *zürkan* kelimesi genellikle “kör olma, simsiyah kesilme, aşırı susuzluk ve şiddetli korkudan dolayı bakışların donuklaşması, gövermesi” şeklinde açıklanmaktadır. Halbuki bu izah şekli âyette geçen *zürkan* kelimesiyle verilmek istenen mesajın ancak dolaylı bir açıklaması olabilir. Zira kelimeye öncelikli olarak böyle bir anlam takdir

³² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), “zrk”, 10/138-139.

³³ Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005/1426), “zrk”, 889.

³⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/41. Mukâtil b. Süleymân Tâhâ sûresi 102. âyetin tefsirinde mavi gözle ilgili bir yargıda bulunmamakla birlikte Sâffât sûresi 55. âyeti açıklarken cehennemde, ateşin ortasındaki bir kişiyi siyah yüzlü ve mavi gözlü olarak tasvir etmektedir. Bk. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/608. Yine İnsân sûresi 11. âyeti izah ederken, hesap görülmek üzere kabrinden çıkan inkârcı kimsenin amelini/günahını çirkin surathı, mavi gözlü ve siyah yüzlü bir adam suretinde yansıtmaktadır. Bk. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/526-527.

³⁵ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dârü'l Kütübü'l-İlmiyye, 1425/2004), 1/278.

³⁶ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. (Kahire: Dârü'l-Misriyye, ts.), 2/191; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/161; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbuhu*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 3/376.

³⁷ Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî*, 3/424.

³⁸ Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (Riyâd: Dâru Taybe, 1420/1999), 5/315.

³⁹ Çelik, *Kur'ân-ı Kerîm'deki Renkler*, 48-49. Benzer bir değerlendirme için bk. Okcu, “Kur'an'da Renkler”, 142.

edilmesi halinde, kelimenin kökünde yer alan “gök gözlü, mavi gözlü” anlamındaki yerel unsur kaybolmaktadır. Âyetin bu şekilde açıklanmasının arka planında, Kur'an'da farklı âyetlerde mahşer meydanındaki cehennemliklere yönelik tasvirler bulunmaktadır.

Bu hususta İsrâ sûresindeki bir âyette geçen ifade dikkat çekicidir: “...Kıyamet günü onları kör, sağır ve dilsiz olarak yüzükoyun haşrederiz...”⁴⁰ Nitekim Taberî, Tâhâ sûresi 102. âyette geçen *zürkan* kelimesini tefsir ederken İsrâ sûresindeki bu âyete atıfta bulunmaktadır.⁴¹ Yine başka âyetlerde “O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler de kararır...”⁴², “Sen, o zalimlerin yaptıklarından, sakın Rabbinin habersiz olduğunu zannetme! O, sadece onları, dehşetinden gözlerin donup kalacağı bir güne ertelemektedir. O gün onlar başlarını dikmiş, gözleri donup kalmış, kalpleri bomboş koşup dururlar.”⁴³ buyurulmaktadır.

Bahsi geçen eserlerde *zürkan* kelimesi bu şekilde izah edilmekle birlikte klasik ve modern birçok tefsirde Tâhâ sûresi 102. âyet izah edilirken vahyin nazil olduğu dönemde Arapların mavi renk ve mavi gözle ilgili algılarına vurguda bulunulduğu görülmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere Mukâtil b. Süleyman ile Mâverdî de tefsirlerinde mavi göz figürünü günahkâr insanları tasvir için kullanmakla birlikte bunu yerel motifle ilişkilendirmemişlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla tarihsel süreçte öncelikle Câhiz, Ebû Hilâl el-Askerî gibi Arap dili ve edebiyatı âlimleri *zürkan* kelimesini muhatapların algılarını dikkate alarak açıklamışlardır. Tefsir alanında ise ilk olarak Zemahşerî (ö. 538/1144), ilgili âyeti izah ederken kelimenin Arap toplumu nezdindeki bu yönüne dikkat çekmektedir. O, âyette geçen *zürkan* kelimesi hakkında iki görüş bulunduğunu belirtmektedir. Birincisi, bu kelime Arapların en çok nefret ettikleri göz rengi olmasıdır. Çünkü düşmanları olan Rumlar çoğunlukla mavi gözlüdürler. Bu sebeple Araplar düşmanı “siyah gövdeli, kızıl/kumral bıyıklı ve mavi gözlü” olarak nitelemektedirler. İkinci görüşe göre ise bu kelimeyle körlük kastedilmektedir. Zira gözünün ışığı giden kimsenin gözleri mavileşir.⁴⁴

Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), âlimlerin bu kelime hakkında farklı görüşler ileri sürdüklerini ifade ederek onları sıralamaktadır: “Dahhâk (ö. 105/723) ile Mukâtil'e göre burada mavi göz, siyah yüz kastedilmektedir ki bu, onların yaratılışlarının/görüntülerinin çirkinleştiği bir maviliktir. Araplar böyle maviliği uğursuzluk alameti saymaktadırlar”. Râzî ardından diğer görüşleri zikretmektedir.⁴⁵ Râzî, ayrıca Abdullah b. Abbas'tan nakille buradaki mücrimlerden kastın Allah'ın dışında ilahlar edinen müşrik kimseler olduğunu

⁴⁰ el-İsrâ 17/97.

⁴¹ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/161.

⁴² Âl-i İmrân 3/106.

⁴³ İbrâhîm 14/42-43.

⁴⁴ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki'ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-eqâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987), 3/87.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsî'l-Arabî, 1420), 22/98.

belirtmektedir.⁴⁶ Kurtubî (ö. 671/1273), ilgili âyetin tefsirinde Arapların mavi gözlü olmayı uğursuz saydıklarını ve ayıpladıklarını söylerken⁴⁷ Beyzâvî (ö. 685/1286) de Araplar nezdinde mavi gözlü olmanın göz renkleri arasında en kötüsü ve en nefret edileni olması hasebiyle cehennemliklerin bu şekilde nitelendirildiklerini belirtmektedir.⁴⁸

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ile Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) tefsirlerinde Zemahşerî'nin *zürkan* kelimesiyle ilgili değerlendirmelerine paralel görüş belirttikleri görülmektedir.⁴⁹ İbn Acîbe (ö. 1224/1809) de tefsirinde *zürkan* kelimesiyle ilgili yaklaşımlara yer vermektedir. O öncelikle mavi gözün Araplar nezdinde en kötü ve en çok nefret edilen göz rengi olmasından ve onların bu rengi uğursuzluk alameti saymalarından ötürü bu kelimenin kullanıldığını ifade etmekte ve ardından diğer görüşlere geçmektedir.⁵⁰ Şevkânî (ö. 1250/1834) de Tâhâ sûresi 102. âyetin tefsirinde Arapların mavi gözlü olmayı uğursuz saydıkları bilgisini aktarmaktadır.⁵¹

Âlûsî (ö. 1270/1854), konuyla ilgili görüşleri sıralarken Rumların o dönemde Arapların en büyük düşmanları olmaları nedeniyle mavi gözün onlar tarafından en kötü ve en çok nefret edilen göz rengi olmasından dolayı cehennemliklerin bu şekilde nitelendirildikleri bilgisine de yer vermektedir.⁵² Son dönem Hâricî müfessirlerden Muhammed Ettafeyyîş (ö. 1332/1914) de benzer yaklaşıma sahiptir.⁵³ Tâhir b. Âşûr (1879-1973), öncelikle âyetle lafzın zahirinden mücrimlerin bedenlerinin mavi renkli olarak haşredileceği anlaşılrsa da burada asıl kastedilenin göz rengi olduğunu belirtir. Bunun nedeni olarak da Arapların mavi gözlü olmayı kötü gördüklerini, bu göz renginin alışılmışın dışında olduğunu ifade eder.⁵⁴ Görüldüğü üzere tefsirlerde Mu'tezilî âlim Zemahşerî ile başlayan bu izah şekli sonraki dönemlerde de Sünnî, Hâricî birçok müfessir tarafından benimsenmiştir.

⁴⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 22/98.

⁴⁷ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî-İbrâhîm Ettafeyyîş (Kahire: Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964), 11/244.

⁴⁸ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), 4/38.

⁴⁹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420/2000), 7/382; Ebussuûd Efendi, *İrşâdül-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 6/41.

⁵⁰ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdi İbn Acîbe, *el-Baḥrû'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî (Kahire: y.y, 1419), 3/419.

⁵¹ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethû'l-ḳadîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelîmi't-Tayyib, 1414), 3/455.

⁵² Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Rûḥu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-seb'î'l-me'ânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 8/569-570.

⁵³ Muhammed b. Yûsuf b. İsâ b. Salih Ettafeyyîş, *Teysîru't-tefsîr*, thk. İbrahim b. Muhammed Talay (Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1439/2018), 9/222-223.

⁵⁴ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 16/304.

Klasik ve modern birçok tefsirde Tâhâ sûresi 102. âyetin tefsiri yapılırken vahyin ilk muhatapları olan Arapların kültürlerinde yer edinmiş olan mavi renk ve mavi gözle ilgili algıya vurguda bulunulduğu görülmektedir. Mücrimlerin mahşer alanındaki tasvirini yapan bu âyette *zürkan* kelimesiyle onların yüzlerindeki derin üzüntü ve korku, içinde bulundukları perişanlık, bunalmışlık halleri “mavi göz” figürü üzerinden aktarılmaktadır. Anlaşılan, o dönem Arapları Acemlerin göz rengi olmasından ve özellikle en büyük düşmanları olan Rumların mavi gözlü olması nedeniyle bu rengi çirkin bulmuş ve uğursuzluk alameti olarak görmüşlerdir. Gerek inkârcıların içinde bulundukları dehşet halinden gerekse ilk muhatapların mavi renkle ilgili algılarından ötürü, her ne sebeple olursa olsun Kur'an onların bu algılarını dikkate alarak, inkârcıların mahşer meydanındaki adi, aşağılık, çirkin ve nefret edilecek hallerini mavi göz figürünü kullanmak suretiyle zihinlere yaklaştırmış olmaktadır.⁵⁵ Ancak, geçmişten günümüze pek çok tefsirde bu vurguya yer verilmesine rağmen, Kur'an meallerinde bu ayrıntıya rastlanmamaktadır. Bu durum Kur'an meali çalışması yapan kimselerin tefsirlerden daha fazla istifade etmeleri gerektiğini göstermektedir.

4. Türkçe Kur'an Meallerinde Tâhâ 20/102 Âyeti

Yukarıda görüldüğü üzere klasik ve modern birçok tefsirde Tâhâ sûresi 102. âyetin tefsirinde *zürkan* kelimesiyle ilgili olarak, o dönem Araplarının muhayyilelerinde yer edinmiş olan renk algısına dikkat çekilmekte ve âyetin mesajı bu algıya bağlı olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte ülkemizde yaygınlık kazanmış olan belli başlı meallerde bu yönde bir açıklamada bulunulmamış olması, bir nakısa olarak dikkat çekmektedir. İlgili âyet söz konusu meallerde şu şekillerde yansıtılmıştır:

Elmalılı M. Hamdi Yazır Meali: “O gün ki, Sûr'a üfürülecek ve suçluları o gün gömgök mahşere toplayacağız”⁵⁶

Türkiye Diyanet Vakfı Meali: “O günde Sûr'a üflenir ve biz o zaman günahkârları, gözleri (korkudan) gömgök bir halde mahşerde toplarız.”⁵⁷

Hasan Basri Çantay Meali: “(Evet) Sûr'un üfleneceği günde ki Biz günahkârları o gün gözleri gömgök bir halde, mahşerde toplayacağız.”⁵⁸

⁵⁵ Dindi, *Kur'an'ın Kültürel Antropolojisi*, 132.

⁵⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. Sıtkı Güllü (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2005), 6/23.

⁵⁷ *Kur'an-ı Kerîm Açıklamalı Meali*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 318. Âyetin açıklamasında “‘Gözleri gömgök’ şeklinde tercüme edilen ‘zürkan’ kelimesi Arapçada susuzlar ve körler manasında da kullanılmaktadır.” denilmektedir.

⁵⁸ *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, çev. Hasan Basri Çantay, haz. M. A. Yekta Saraç (İstanbul: Risale Yayınları, 2005), 2/151.

İsmail Hakkı Bursevî Meali: “O günde sura üflenir ve Biz o zaman günahkârları gözleri gömgök bir halde mahşerde toplarız.”⁵⁹

Muhammed Esed Meali: “O Gün ki, sura üflenir; o Gün ki, suçlu olanları, gözleri (korku ve şaşkınlıktan) donuklaşmış olarak bir araya toplayacağız.”⁶⁰

Süleyman Ateş Meali: “O gün Sûr’a üflenir ve o gün suçluları, gömgök (kör bir durumda) süreriz.”⁶¹

Suat Yıldırım Meali: “Günü gelecek, sûra üflenecek. Biz suçlu kâfirleri, gözleri korkudan gömgök vaziyette haşredip toplayacağız.”⁶²

Ömer Nasuhi Bilmen Meali: “O gün ki, sur’a üfürülür ve o gün mücrimleri gök gözlü olarak haşr ederiz.”⁶³

Mahmut Kısa Meali: “Sura üflendiği ve bütün insanların yeniden diriltildiği o büyük gün, suçluları üzüntüden yüzleri mosmor kesilmiş ve gözleri, dehşetten göğermiş ve donakalmış bir halde mahşer meydanında toplayacağız.”⁶⁴

Kur’an Yolu Meali: “O gün sûra üfürülür ve günahkârları o gün gözleri göğermiş olarak toplarız.”⁶⁵

Hamdi Döndüren Meali: “O gün Sûr’a üflenir ve biz o zaman günahkârları gözleri gömgök bir halde toplarız.”⁶⁶

⁵⁹ Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Meali, çev. İsmail Hakkı Bursevî, haz. Nedim Yılmaz (İstanbul: Damla Yayınevi, 2011), 318.

⁶⁰ Kur’an Mesajı: Meal-Tefsir, çev. Muhammed Esed, Türkçeye çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 639.

⁶¹ Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meali, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 320.

⁶² Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali, çev. Suat Yıldırım (İstanbul: Define Yayınları, 2013), 318.

⁶³ Ömer Nasuhi Bilmen, Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 4/2103. Âyetin açıklamasında “(Ve o gün mücrimleri) kâfirleri, yüzleri simsiyah ve kendilerini (gök gözlü olarak) veya kör bir halde (haşrederiz) yani: Onları en çirkin bir sima ile, bir vaziyet ile kabirlerinden kaldırır cehenneme sevkeyleriz.” denilmektedir.

⁶⁴ Kısa Açıklamalı Kur’an-ı Kerim Meali, çev. Mahmut Kısa (Konya: Armağan Kitaplar, 2022), 297.

⁶⁵ Kur’an Yolu Meali, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 318. Âyetin açıklamasında şu bilgilere yer verilmektedir: “Âyetin “gözleri göğermiş olarak” şeklinde tercüme ettiğimiz kısım, günahkârların o günün dehşeti karşısındaki durumunu tasvir etmektedir. Bunu, onların gözlerinin korku ve şaşkınlıktan donuklaşmış bir halde olacağı şeklinde anlamak mümkündür. Bazı müfessirler burada, böyle kimselerin gözlerinin haşır günü şiddetli susuzluk sebebiyle mavimtırak bir renk alacağına işaret bulunduğunu, diğer bazı müfessirler de -İsrâ süresinin 97. âyetinden hareketle- bunların kıyamet günü kör olarak haşredileceklerinin kastedildiğini belirtmişlerdir.”

⁶⁶ İnsanlığa Son Çağrı Kur’an-ı Kerim Yüce Meali ve Açıklaması, çev. Hamdi Döndüren (İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi Armağanı, 2003), 1/498. Âyetin dipnotunda “Susuzluktan gözleri gömgök olur.

Kur'ân-ı Kerîm ve Muhtasar Meali: “O gün ki, sûra (ikinci kez) üfürülür ve o gün günahkârları, gözleri gömgök (kör) olarak haşrederiz.”⁶⁷

Abdulkadir Şener - M. Cemal Sofuoğlu - Mustafa Yıldırım Meali: “Sura üflendiği gün Biz, günahkârları korku ve heyecandan gözleri göğermiş halde bir araya toplayacağız.”⁶⁸

Hasan Elik - Muhammed Coşkun Meali: “Nitekim kıyametten sonra insanların diriltileceği gün sûra üflenecek ve o gün biz peygamberleri ve ilâhî mesajları inkâr edenleri gözleri donuklaşmış, dehşete düşmüş bir halde toplayacağız.”⁶⁹

Mustafa Öztürk Meali: “Biz, diriliş için sûra üflendiği gün kâfirleri/müşrikleri korku ve dehşetten gözleri gövermiş/belermiş halde bir araya toplayacağız.”⁷⁰

Tâhâ sûresi 102. âyetin meali sadedinde Türkçe Kur'an çevirilerine yer verdiğimiz bu meallerde, ilgili âyette geçen ve “zürkan (mavi göz)” kelimesiyle ifade edilen yerel motifi dikkate alınmadığı görülmektedir. Meallerde *zürkan* kelimesine karşılık olarak, mücrimlerin içinde bulundukları dehşet halini yansıtacak şekilde “gözlerin gövermesi/gömgök olması, kör olma” gibi anlamlar verilmiştir. Meal çalışması yapanların tefsirlerden yeterince yararlanmadığı ve Kur'an'da cehennemliklerin mahşerdeki durumlarını tasvir eden bazı âyetler⁷¹ ışığında çeviri yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu da âyetteki yerel figürün ihmal edilmesinden dolayı ilâhî mesajın etkili bir formda yansıtılmasına engel olmuştur. Bu eksikliğin en önemli nedeni, Kur'an'ın doğru anlaşılmasına imkân sağlayan hususlardan nas-olgu ilişkisinin göz ardı edilmesi ve tefsirlerden yeterli derecede istifade edilmemesidir.

Sonuç

Kur'an'ın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için onun ilk muhatapları olan Arapların günlük yaşamlarının, zihniyet ve algılarının dikkate alınması zorunludur. Zira Kur'an evveleminde onları muhatap almış ve hidayet mesajını onlar üzerinden iletmıştır. Bu

Kelbî ve Ferrâ ‘zürkan’a ‘umyan (kör)’ anlamı vermişlerdir.” denilmekte ve benzer âyet için İsrâ 97. âyete bakılması istenmektedir.

⁶⁷ Kur'ân-ı Kerîm ve Muhtasar Meali, çev. Komisyon (İstanbul: Hayrât Neşriyat, 1426/2005), 318.

⁶⁸ Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meali, çev. Abdulkadir Şener vd. (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020), 318.

⁶⁹ Hasan Elik - Muhammed Coşkun, *İndirildiği Dönemin Işığında Kur'an Tefsiri Tevhit Mesajı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 740.

⁷⁰ Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri, çev. Mustafa Öztürk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 364. Öztürk âyetin dipnotunda, bu âyetteki *zürkan* kelimesinin Arapların yeşil gözü uğursuz saymaları ve bu göz renginden hiç hoşlanmamalarıyla ilgili bir tasvir olabileceğini de ifade etmektedir. Akabinde bu anlatımın korku ve dehşetten gözlerin belermesine ve/veya fal taşı gibi açılmasına işaret olabileceği gibi körlük manasına hamledilebileceğini de söylemektedir.

⁷¹ el-İsrâ 17/97; Âl-i İmrân 3/106; İbrâhîm 14/42-43.

münasebetle Kur'an'ın indiği dönemde Arapların zihniyetini şekillendiren unsurları tespit etmek ve vahyi bu bağlamı göz ardı etmeden anlamaya çalışmak gerekir.

Her toplumda olduğu gibi Kur'an'ın ilk muhatapları olan Arap toplumunda da renk algısı onların günlük yaşantılarına ve kültürlerine bağlı olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda, onların algısında mavi, renkler arasında en çirkin, uğursuz ve yadırganan bir renk olarak görülüyordu. Çünkü onlar için bu renk, alışılmış göz renginin dışında ve en büyük düşmanları olan Rumların göz rengi olduğu için mavi, olumsuz çağrışımlara sahipti. Bu sebeple onlar değersiz ve nefret edilen kimseleri betimlemek için bu rengi kullanıyorlardı.

Konumuz olan Tâhâ sûresi 102. âyette tevhit davetini reddeden mücrimlerin, inkârcıların mahşer meydanındaki dehşetli halleri tasvir edilmektedir. İlgili âyet, bu kişilerin ahiretteki perişan hallerini ve korkudan kaynaklanan çirkin görünümelerini yansıtarak muhatapların algılarını harekete geçirmektedir. Bu şekilde ilâhî mesaj, onların zihinlerinde yer eden mavi renk figürü kullanılarak etkili bir biçimde iletilmiştir. Zira onlar için mavi gözlü olmak, aşağılanmayı gerektiren kerih bir durumdu ve onlar hiçbir zaman böyle kötü/çirkin bir halde bulunmayı istemezlerdi.

Ancak bu noktada Kur'an'ın mesajını daha etkili bir formda iletmek için kullandığı yerel bir motifi evrensel bir realiteymiş gibi telakki etmek, hatalı bir yaklaşım olacaktır. Nitekim cennet nimetlerinden biri olan huriler de yine ilk muhatapların beğenilerine uygun şekilde iri ve siyah gözlü olarak tasvir edilmişlerdir. Bununla birlikte mavi gözlü, siyah gözlü ya da farklı bir yaratılışa olmak bir erdem ya da bir kusur değil, ancak Allah'ın vahdaniyetini, kudretini ve yaratma sanatını gösteren bir âyettir.

Bazı klasik eserlerde Tâhâ sûresi 102. âyette geçen *zürkan* kelimesinin kökünde yer alan “gök gözlü/mavi gözlü” anlamında mündemiç olan yerel figür göz ardı edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmında gök gözlü ibaresine yer verilmekle birlikte bu ifade, muhatapların algılarıyla değil, mahşer alanındaki günahkârların şiddetli açlık, susuzluk ve korkularıyla ilişkilendirilerek izah edilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla cehennemliklerin ahiret ahvalini yansıtan bu kısa âyet, ilgili eserlerde, Kur'an'da onların durumlarını tasvir eden diğer âyetler ışığında izah edilmeye çalışılmış ve mücrimlerin trajik halleri dolaylı olarak ifade edilmiştir. Buna mukabil klasik ve modern birçok tefsirde ilgili âyet izah edilirken ilk muhatapların zihniyetleri de dikkate alınmıştır. Böylece gerek suçluların dehşetli halleri gerekse ilk muhatapların mavi renkle ilgili algılarından dolayı, her ne sebeple olursa olsun, mesaj bu doğrultuda güçlü bir şekilde yansıtılmıştır. Ancak, ülkemizde yaygın olan Türkçe Kur'an meallerinde, Tâhâ sûresi 102. âyetin çevirisinde bu ayrıntıya dikkat edilmediği ve âyetteki yerel motifin tamamen göz ardı edildiği dikkat çekmektedir.

Geçmişte ve günümüzde yapılan tefsir çalışmalarında ve müstakil eserlerde Câhiliye Araplarının kültürlerini ve günlük yaşamlarını yansıtan birçok bilgi bulunmaktadır. Bu münasebetle Kur'an meali çalışması yapacak kişilerin Kur'an'ın mesajını daha doğru bir şekilde yansıtabilmeleri için bu eserlerden ziyadesiyle yararlanmaları gerekir. Bu

araştırma da vahyin nazil olduğu dönemdeki yerel bir algıya dikkat çekmektedir. Kur'an'ın ilk muhataplarının algı ve zihniyetlerini ortaya koyan bu ve benzeri çalışmalar hem Kur'an'ın nazil olduğu ortamı daha nitelikli bir şekilde tasvir etmeye hem de meal çalışmalarının niteliğini artırmaya katkıda bulunacaktır.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1416/1995.
- Akdoğan Anou, Zeynep Sevde. *Arap Dili'nde Renkler: Dilbilimsel Bir İnceleme*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Akyüz, Hüseyin. "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Renklerin Dili". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 373-397.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Îmân ve's-seb'î'l-me'ânî*. thk. Ali Abdülbâri Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Cemheretü'l-em âl*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *Miftâhu dâris-se'âde ve menşûru velâyeti'l-ilmî ve'l-idâre*. thk. Abdurrahmân b. Hasan b. Kâid. 3 Cilt. Riyâd: Dâru Atâati'l-ilm-Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1440/2019.
- Çelik, Beşir. *Kur'an-ı Kerimdeki Renkler ve Renk İfade Eden Kelimelerin Tahlili*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'ın Kültürel Antropolojisi Ahiret Anlatımları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥrû'l-Muḥîṭ*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420/2000.
- Ebüssuûd Efendi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Elik, Hasan - Coşkun, Muhammed. *İndirildiği Dönemin Işığında Kur'an Tefsiri Tevhit Mesajı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Erdoğan, Mehmet. *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*. İstanbul: İFAV Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. İsâ b. Salih. *Teysiru't-Tefsîr*. thk. İbrahim b. Muhammed Talay. 17 Cilt. Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1439/2018.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbu'l-luḡa*. thk. Muhammed Abdunnaîm Hafâcî-Mahmûd Ferec Ukde. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Îmân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Mısriyye, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Ḳāmûsü'l-*

- muhiṭ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005/1426.
- Gökkır, Necmettin. "Mekke Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısını Kur'ân Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam". *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*. ed. Mevlüt Güngör. 385-408. İstanbul: İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2011.
- Gündüzöz, Soner. "Kur'an'da Renklerin Büyülü Gücü -Semiotik Bir İnceleme-". *EKEV Akademi Dergisi* 7/16 (2003), 71-84.
- Gündüzöz, Soner. "Renk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/571-572. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Abdulhamîd el-Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Hatîb, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed et-Tebrîzî. *Şerhu dîvânî 'Antere*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1412/1992.
- İbn Acîbe, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdi el-Hasenî eş-Şâzelî. *el-Baḥrû'l-Medîd fî tefsîri'l-Ḳur'ânî'l-Mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî. 7 Cilt. Kahire: y.y, 1419.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-taḥrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Ebû Hâtîm er-Râzî. *Âdâbü's-Şâfi' ve menâkıbuḥu*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. *Tefsîrû'l-Ḳur'ânî'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî. *'Uyûnu'l-aḥbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414.
- İnsanlığa Son Çağrı Kur'an-ı Kerim Yüce Meali ve Açıklaması*. çev. Hamdi Döndüren. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi Armağanı, 2003.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed. *Hilyetü'l-evliyâ ve ṭabaḳâtü'l-eşfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Sâade, 1394/1974.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Kıroğlu, Hasan Selim. "Arapçanın Söz Varlığında Renk", *Eskiye* 41 (2020), 757-774.
- Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*. çev. Mahmut Kısa. Konya: Armağan Kitaplar, 2022.
- Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*. çev. Suat Yıldırım. İstanbul: Define Yayınları, 2013.
- Kur'an-ı Kerîm Açıklamalı Meali*. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Kur'an Yolu Meali*. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. çev. Mustafa Öztürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Muhtasar Meali*. çev. Komisyon. İstanbul: Hayrât Neşriyat, 1426/2005.
- Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. çev. Hasan Basri Çantay. haz. M. A. Yekta Saraç. 3 Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 2005.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meali*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.

- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meali.* çev. İsmail Hakkı Bursevî. haz. Nedim Yılmaz. İstanbul: Damla Yayınevi, 2011.
- Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir.* çev. Muhammed Esed, Türkçeye çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 6. Basım, 1999.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân.* thk. Ahmed Berdûnî-İbrâhîm Ettafeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen el-Basrî. *Tefsîru'l-Mâverdî (en-Nüketü ve'l-uyûn).* thk. Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân.* thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Okcu, Abdulmecit. "Kur'an'da Renkler". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007), 127-163.
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Ḳur'ân.* thk. Safvan Adnan Davûdî. Dimeşk: Dârü'l-Kalem - Beyrût: Dârü's-Şâmiyye, 1412.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebir).* 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâceddîn. *Ṭabaḳâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ.* thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî-Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. y.y.: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 2. Basım, 1413.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethü'l-kadîr.* 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Ḳur'ân.* thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1422/2001.
- Tan, Zeki. "Kur'ân Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'ân'ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği". *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu.* ed. Mevlüt Güngör. 27-77. İstanbul: İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2011.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünenü't-Tirmizî.* nşr. Ahmed Muhammed Şakir vd. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.
- Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm.* thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili.* sad. Sıtkı Güllü. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2. Basım, 2005.
- Yüce *Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meali.* çev. Abdulkadir Şener vd. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2020.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbuhu.* thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an ḥaḳā'iki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-eḳâvîl fî vücûhi't-te'vîl.* 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.